

HORST HASELSTEINER, *Die Serben und der Ausgleich. Zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südgarns in den Jahren 1860—1867. (Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas, Band IX), Wien, Köln, Graz 1976.*

Hazelštajnerova rasprava objavljena je kao deveti svezak Bečkog arhiva za historiju Slavenstva i istočne Evrope a ima nešto više od stotinu stranica. Autor je — kako podnaslov kaže — analizirao politički i državnopravni položaj Srba južne Ugarske u razdoblju od 1860. do 1867. godine, uključivši i njihov stav, tj. stanje u vrijeme austrougarske nagodbe god. 1867. Oslanjajući se iscrpno na dosadašnju literaturu Mađara, Austrijanaca i Srba o tim događajima, Hazelštajner se poslužio i neobjavljenim arhivskim materijalom iz više arhiva Beograda, Novog Sada, Sr. Karlovaca, Beča, Budimpešte i sa 16 što časopisa, što novina na tri jezika.

Rasprava je razdijeljena u ova 4 poglavlja: *Pravni položaj Srba u Dunavskoj Monarhiji do god. 1861; Prvi pokušaji rješavanja problema god. 1860/61; Srbi južne Ugarske u periodu od raspuštanja Ugarskog parlamenta 1861. god. do ponovnog sazivanja 1865. god.* Posljednje poglavlje nosi naslov rasprave, tj. *Srbi i Nagodba*. Uvodna riječ naglašava da je južnoslavensko pitanje jedan od glavnih razloga propasti Monarhije, te ostaje za historičara privlačna tema. U prvom poglavlju Hazelštajner je analizirao seobu Srba pod Arsenijem III. Crnojevićem god. 1690, njene uvjete i posljedice, zatim Sabor u Temišvaru god. 1790, da pokaže pod kojim uvjetima je došlo do ekonomskog i kulturnog uspona ugarskih Srba, pa stvaranja autonomne pokrajine, kao posljedice događaja god. 1848, a što je bilo u interesu bečkog centralizma. U analizi etničkog sastava Srpske Vojvodine autor se poslužio podacima etnografskih karata Czoerniga i naših autora (Stefanović, Jojkić) i dao pregled organizacije upravnog sistema Vojvodine.

U drugom poglavlju Hazelštajner prati daljnji historijski razvoj, tj. ukinuće Srpske Vojvodine, stav Kneževine Srbije i Srba u Ugarskoj prema tom događaju, zatim tok Blagoveštenskog sabora god. 1861, rasprave u Beču, odjek u štampi. Pri tome se služi i izvještajima suvremenika, npr. Polit-Desančića i Stratimirovića. Iznijevši tako bitne probleme koji su nastali za Srbe, autor u istom poglavlju dalje govori o odnosu Mađara prema nacionalnom pitanju na Saboru od 6. aprila 1861. god. i kasnije (Dćak, Maróthy, rumunjski zastupnik Popovics, Jakov Ignjatović i dr.). Ovdje autor iznosi i skicu zakona o nacionalnom pitanju čiji je glavni koncept dao J. Eötvös. Osnova tog koncepta, tj. nedjeljivost mađarskog političkog bića bez obzira na različite jezike ugarskog stanovništva, sukobljavala se potpuno sa zahtjevima Srba na spomenutom Saboru. Preuzimajući iz rasprave J. Webera (*Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage, Südosteuropäische Arbeiten, München 1966*) pisma Eötvösa (Frigyes Pestyu), autor citira zanimljive podatke iz kojih je zapravo vidljiv i podtekst Eötvösova nacrtu, npr. u ovome: svi su narodi u Ugarskoj ravnopravni i ni jedan od njih ne može dobiti privilegirani položaj, i to zato da bi se u slobodnom međusobnom ophođenju omogućio proces asimilacije s Mađarima. Spomenuvši još Lajosa Mocsárya, jedinog Mađara koji je u parlamentu zastupao znatno liberalniji stav prema narodima u Ugarskoj, tj. demokratski

federalizam, Hazelštajner nadalje nešto opširnije tumači političke stavove Polit-Desančića, jednog od tada najviđenijih Srba, zaključivši da je položaj Srba bio nezavidan u međusobnom razračunavanju Pešte i Beča, tj. da su oni postali »lopta [...] u sukobima Mađara i Austrije, nastalim oko državno-pravnog formiranja cjelokupne Monarhije«; lopta koja je mogla koristiti ciljevima ili jedne, ili druge strane, da bi, kaže, autor, bila odbačena pošto se cilj postigao. Tako i Drugo poglavlje završava konstatacijom da Mađari nisu udovoljili zahtjevima Srpskog kongresa.

U Trećem poglavlju nalaze se tri teme — Svetozar Miletić: Razvoj događaja u srpskim područjima nekadašnje Vojvodine; Srpski sabori god. 1864. i god. 1865.

Šezdesetih godina *Svetozar Miletić* preuzima političko vodstvo Srba u Ugarskoj; razumljivo je, dakle, da autor iznosi i njegovu biografiju (stipendije patrijarha Rajačića i kneza Mihajla za studij u Pešti i Bratislavi), njegovo nastojanje na okupljanju srpske omladine i oslobođenju Slavena itd. Zbog važnosti Miletićeve članka »Na Tucin-dan 1860«, štampanom u *Srpskom Dnevniku* god. 1861, u kojem otvoreno optužuje Beč i Peštu te analizira izvanredno nepovoljnu situaciju Srba poslije ukinuća Srpske Vojvodine, Hazelštajner donosi u prevodu dio tog članka kao ispravno odabran dokument vremena i raspoloženja i tumači Miletićevu političku koncepciju o federalnom uređenju Monarhije po uzoru na američki ustav, te zahtjeve prema Mađarima (ravnopravnost i sloboda za sve stanovnike Ugarske; ustavno i parlamentarno uređenje države; autonomija pokrajina unutar federalističke Ugarske i provedba toga programa na osnovi zakonâ iz god. 1848. i 1849).

Druga tema istog poglavlja opisuje reakcije Srba na ukidanje ugarskog parlamenta, njihov stav prema Srbiji i obratno (citirane su neke važnije Garašaninove izjave), te se u njoj zaključuje da su tada ugarski Srbi, uviđajući svoj položaj između Beča i Pešte, smišljali rješenje svojih zahtjeva i izvan Monarhije. Kako se odnos između Beča i Pešte zaoštavao, autor govori o diplomatiziranju Mađara prema Kneževini Srbiji i Srbima u Ugarskoj, o Memorandumu L. Telekija Srbiji za sporazum. Poglavlje se završava citiranjem Miletićevih stavova, preuzetih iz *Srpskog Dnevnika* 1862. i 1863. god., i uglavnom su kritika politike konzervativnih Srba. Pri tome je autor dobro izabrao i one Miletićeve izjave što ga prikazuju odlučnim političarem, koji zna da jedan 'narod ostaje narod' i onda ako nije imao ispravne zastupnike.

Govoreći o Srpskim saborima god. 1864. i 1865, Hazelštajner je iznio bitne činjenice, ali i neke nove pojedinosti iz bečkog arhivskog materijala (npr. iz izvještaja carskog komesara Filipovića).

Četvrto poglavlje Hazelštajnerove rasprave, Srbi i Nagodba, obuhvata 40 stranica s analizom situacije prije i poslije Königgrätza, a s ovim glavnim temama: Pripreme za sazivanje ugarskog parlamenta; Ugarski Srbi prije zasjedanja Ugarskog sabora; Otvaranje Sabora i debata; Stav Srba prema Nagodbi i problem nacionalnosti; Ugarski koncept Nagodbe; Konferencija u Novom Sadu god. 1866; Krstić, predstavnik Srbije u Pešti; Stav Srba prema imenovanju Beustsa; Debata: Staatsnationen-Dualismus ili federativni državni dualizam; Imenovanje ugarskog ministarstva; Reakcije Srba i njihovi zahtjevi; Zakon o nacionalnostima. Spomenute teme uglavnom su sažete, ali i u njihovim bilješkama ima nekih novih pojedinosti iz arhivskog materijala.

Kroz cijelu raspravu provlači se — kao crvena nit — dokazivanje o dvije posve različite političke logike, dva 'politička svijeta' ugarskih Srba i Mađara. Ta dva svijeta nisu se mogla sjediniti, ili naći dodirnih točaka, pa su i ostala nespojiva. Popis izvora, literature, časopisa, indeks imena i naziva upotpunjuje ovu raspravu, kojoj je vrijednost u prvom redu u tome što je politički život ugarskih Srba od 1848. do 1867. godine obuhvaćen u cjelovitom tekstu, obogaćenom mnoštvom zanimljivih bilježaka.

Branka Pribić

*JOSIP ŽGALJIĆ, Radničkim stazama Riječke rafinerije,
Zagreb 1977, 137 str.*

U izdanju riječkog Centra za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara i INE-Rafinerije nafte Rijeka (tisak TMG Vjesnik — Zagreb) objavljena je potkraj 1977. godine knjiga iz pera Josipa Žgaljića, novinara, posvećena razvoju radničkog pokreta, njegova revolucionarnog dijela, u Riječkoj rafineriji od prvih početaka do 1977. godine, pod naslovom: Radničkim stazama Riječke rafinerije. Rafinerija je osnovana 1882, počela je s radom 1883, a radnički pokret u njoj počinje nekoliko godina kasnije. Kao što je rafinerija u tih gotovo stotinjak godina bila i ostala važna privredna organizacija, tako su i njeni radnici, njihove akcije i manifestacije, bilo ekonomskog bilo političkog značaja, imali važno mjesto u razvoju radničkog pokreta ne samo u Rijeci nego i šire. Razvijao se u specifičnim uvjetima grada, koji je, kao važno privredno i prometno središte, bio stalna meta raznih interesa od Austro-Ugarske do fašističke Italije, a kao pogranični grad proživio je tešku sudbinu česte promjene gospodara. To znači da se radnički pokret u Rijeci, a dakako i u rafineriji, razvijao u težim uvjetima nego u ostalim krajevima Hrvatske i Jugoslavije, ali se ipak uklopio u tokove naprednog radničkog, a zatim, komunističkog pokreta, štoviše, nije u tome ni zaostajao. Svemu tome posvetio je Josip Žgaljić potrebnu pažnju izradivši na osnovi tadašnje štampe i arhivskih materijala (pri čemu nije upotrijebio i bilješke ispod crte) pregled razvoja socijalističkog organiziranja radnika do 1918. (Rijeka od 1882. do 1918. godine i Radnički pokret u rafineriji od osnutka do 1918. godine), a zatim u vremenu 1918—1924. (vrijeme od raspada Austro-Ugarske i sjedinjenja Rijeke s maticom zemljom, te stvaranja »nezavisne« Riječke države, do pripajanja Rijeke Italiji), nastajanje komunističkog pokreta (pod naslovom Radnički i komunistički pokret u Rafineriji od 1918. do 1924. godine) koji je bio zapravo sastavni dio Komunističke partije Italije, te nakon toga u razdoblju od 1924. do 1941. godine (od vremena kad je i formalno i stvarno Rijeka predana Italiji do početka narodnooslobodilačke borbe u koju se uključuju radnici rafinerije i drugi Riječani, pod istim naslovom kao i poglavlje prije toga ali samo od 1924—1941. godine) ilegalni rad komunista u Rijeci i rafineriji. Posebnu cjelinu, također, čini vrijeme od 1941. do 1945. godine, vrijeme aktivnog uključivanja radnika rafinerije u NOB i socijalističku